

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

באחד השיעורים השבועיים של הגר"י רצאבי שליט"א (מוצש"ק כי תצא, אלול ה'תשע"ב), הקשה על שיטתינו בעריכת התכלאל עץ חיים החדש [חלק ראשון] (בהוצאת "נוסח תימן", ע"י ידידי רבי שגיב מחפור ה"ו), ועל עוד עניינים שם.

אף כי היה עמדי די השיב, עם כל זה, מפאת הכבוד, הייתי בזה כמחריש. ואף כי עשאוני טועה ומטעה את הרבים ומהפך בשיטת גאון עוזינו מהרי"ץ ז"ל, עוד אמרתי, מי יודע, אולי ישתקע הדבר וימיש. אולם עתה, כאשר ראיתי לאחד שכבר העלה כדבריהם על ספר, הנה עתה לא עת לחשות, ומשום 'והייתם נקיים מה' ומישראל', שמתני פני כחלמיש.

והנה, שמענו את הדברים אשר נאמרו בשיעור הנ"ל [אף ראינו את הנדפס בזה לאחר מכן בקונטרס "שערי יצחק"], ובדקנו שוב אצלינו אם אכן כנים הם הדברים אשר נאמרו שם, שכן אין לך אדם הנמלט משגיאות. אולם, אחר בדיקתינו כראוי, אין כן פני הדברים. אדרבא, נוכחנו לדעת ביתר שאת, שאכן דברינו מכוונים ונכוחים למבין.

אמנם, ראינו לנכון להציג את הדברים ביתר ברור, כל קושיא ותשובתה בצידה. וכדי שיהיו הדברים ברורים ופשוטים, נצטט דבריהם ממה שנדפס על ידם בזה ב"שערי יצחק", שכן הוא מצוי יותר לפני הציבור, ומה גם שישנם דברים אשר נתוספו שם על ידם לאחר מכן [וכדי לעשות היכר בין דבריהם לדברינו, הצגנו דבריהם בכתב שונה עם כניסה מימין. ופעמים שקצרנו דבריהם, מחמת האריכות. והרוצה לעיין עוד, ימצא כל דבריהם במקומם]. וזה החלי, בעזר צור גואלי.

תחילה אמרו ("שערי יצחק" עמ' ט"ו, וכן הוא בשיעור המוקלט) בזה"ל,

ישנם דברים שנדפסו בתוך הסידור, שהם נגד דעת מהרי"ץ. הספר לא מייצג את מה שמהרי"ץ בעצם רצה. וכו'. אבל אם תראו למשל בתפילת ערבית, מהרי"ץ לא מסכים להוסיף את פסוק ה' הושיעה, [אלא] לומר רק והוא רחום. הוא [מהרי"ץ] כותב זאת (ע"ח ח"א דף פ"ט ע"א) בשם רבותיו, ושמעתי מהם הטעם ע"ד לא תחסום שור בדישו, שלא להכניעם לגמרי

ב תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

כי אין להתנצח נגד המקטרג וכו', והוא טעם נכון וחזק. כיון שפסוק 'והוא רחום' נאמר נגד משחית וחימה, א"כ כשמוסיפים עוד פסוק פירושו שמתנצחים נגדם, לכן מהרי"ץ סובר לא לומר זאת. וגם בעץ חיים שנדפס בעבר לא כתוב זאת. אבל פה, הם הדפיסו זאת בתוך הסידור, נגד השיטה של מהרי"ץ. אם כי מצד אחד הם עשו זאת (בדף שנט) אמנם באותיות אחרות, אבל הקוראים מסתכלים מה שכתוב. א"כ, איך אפשר להדפיס דברים שהם נגד דעת המחבר?! עכ"ד.

ראשית דברי אציין, שמה שהוספתי את פסוק ה' הושיעה [תוך סוגריים], זה אמנם בהשפעתם הם. שכן בסידור "מנחה וערבית" היוצא לאור על ידי מכון "פעולת צדיק" (שנת ה'תש"ס) בראשותם ובהשגחתם המדוקדקת [כדרכם בקודש לבחון כל דבר היוצא מתחת ידם (ללא יוצא מן הכלל) ולדקדק בו היטב לבל יהיה בו מכשול, וכפי שנוכחתי זאת בעצמי פעמים רבות מקרוב], וכאשר נכתב כן גם בשער הסידור שם 'מוגה ומדויק היטב', הוסיפו פסוק ה' הושיעה (שם עמ' ס"ה) תוך הסידור באותיות קטנות ובסוגריים, וללא כל הערה בצידה. ואף בספר "עילוי נשמות" היוצא לאור אף הוא על ידי מכון "פעולת צדיק" (שנת ה'תשנ"ט), גם שם נכתב בשער הספר 'מסודרים ומוגהים היטב על ידי מכון פעולת צדיק', ושם בתפילת ערבית [לנוסח הבלדי] הוסיפו פסוק ה' הושיעה (בעמ' קנ"ט) תוך הסידור באותיות קטנות ובסוגריים, וללא כל הערה בצידה. ואם אכן לפי דבריהם זה נגד דעת מהרי"ץ, אע"פ שנוסף כן במוסגר ובאותיות קטנות, הנה לשיטתם יש להקשות לכאורה היאך אם כן הוסיפו הם פסוק זה בעצמם נגד דעת מהרי"ץ, בהוצאת המכון אשר נושא את שמו ודגל שיטתו, ואף מבלי להעיר כל כך בצידו. והרי הקוראים מסתכלים מה שכתוב.

אמנם אני הצעיר, הגם שהלכתי כן בעקבותם [שכן לא ראיתי או מי שעשה כן דוגמתם], והוספתי אף אני פסוק זה [ה' הושיעה] באותיות קטנות ובסוגריים (בח"א עמ' שנט). מכל מקום, עוד הוספתי שם הערה מודגשת (שם הערה ר"א) וכתבתי במפורש שאין מופיע כן בתכאליל ובתכלאל עץ חיים, למען ידע זאת כל מבין.

שנית, במחילת כתר, לא הציגו נכונה את לשון מהרי"ץ בזה, אלא שינו את לשונו. שכן מהרי"ץ כתב שם בזה"ל, ובתכאליל לא נזכר פסוק זה, ועכשיו נהגו רבים לאמרו. וראיתי כמה גדולים שלא היו אומרים אותו. ושמעתי מהם הטעם, על דרך לא תחסום שור בדישו, שלא להכניעם לגמרי, כי אין להתנצח נגד

ג תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

המקטרג מאחר שניתנה להם ממשלתם ברצון הבורא יתברך. והוא טעם נכון וחזק. עכ"ד.

הנה מהרי"ץ בלשונו הטהורה, לא כתב כן בשם "רבותיו" [אשר הוא כביכול כקבלה שקיבל מהם ומחוייב לכך, ומשמעותו רבה], אלא שראה כן לכמה גדולים שלא היו אומרים אותו. גם לא כתב כן בפירוש שאסור לאמרו, אלא שכתב שטעמם 'נכון וחזק' [הגם שמסתבר מאד שהוא לא היה אומר פסוק זה, וכפי שאכן לא העלהו לתכלאל]. וכידוע, אף לאחר שחזר בו מהרי"ץ משיטתו בילדותו, לא כפה את שיטתו על הציבור, אלא עשה זאת בדרכי נועם, ופעמים שנאלץ הוא לוותר על כך (ראה "מסכתא דמהרי"ץ" פ"ג, ובהערות ס"ד-ס"ו).

לפיכך, כיון שמהרי"ץ לא כתב בפירוש שאסור לומר פסוק זה, ומה גם שכבר נהגו כולם לאמרו, לפיכך אף אנו לא השמטנוהו מן התכלאל לגמרי. אך מכיון שמהרי"ץ לא העלה פסוק זה לסידורו, על כן הקפנוהו בסוגריים ובאותיות קטנות, כפי שכבר הקדמנו שם בפתח הסידור (במבוא עמ' 23, ד"ה ולמען דעת) שכל המופיע בסידור באותיות אלו אינו מלשון התכלאל. ומלבד זה, עוד הוספנו שם הערה ליתר ביאור [מה שלא עשו זאת הם].

עוד הקשו (שם) וז"ל,

אבל ברצוני להגיד לכם דברים יותר יסודיים. אמנם לא עברתי על כל הסידור, אלא על כמה דברים בודדים, ונראה לי שיש פה דוגמא לדברים הצריכים תיקון, דבר המעיד על הכל. מהרי"ץ כותב בפסוק פותח את ידיך, 'צריך לכון בפסוק הזה מאד. ואם לא כיוון בו, צריך לחזור ולאמרו פעם אחרת'. ידוע הרי שישנם שלשה כתבי יד של פירוש עץ חיים למהרי"ץ, אלו שמדברים עליהם, יש את כת"י קרואני, כת"י רצאבי, וכת"י קאדי. כת"י קרואני, זוהי ההוצאה של ר' יעקב קרואני, צילום כת"י של מהרי"ץ במהדורא קמא. זה יצא לאור בצילום, והפיצו זאת. יש את כת"י של הרב יוסף רצאבי ז"ל וכו', זהו כת"י קדשו של מהרי"ץ. רואים שם שהוא עושה תיקונים, כותב ומוחק. זאת הפעם הראשונה שהתגלה כת"י קדשו של מהרי"ץ, ומאז התפרסם הדבר. ויש את כת"י קאדי, של הרב אליהו קאדי מארצות הברית וכו'. בשלב הראשון חשבנו שזהו כת"י של מהרי"ץ, אולם במשך הזמן חושבני שהדבר לא נכון, אבל זהו כת"י מאד מדוייק. בכל אופן,

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

השניים שדיברנו עליהם קודם, הם בודאי כת"י של מהרי"ץ. דהיינו כת"י קרואני וכת"י רצאבי, זהו כתב ידו של מהרי"ץ. קרואני, זו מהדורא קמא. ורצאבי, זו מהדורא בתרא. כת"י קאדי, הוא בספק, ונראה שזה אינו כת"י של מהרי"ץ, וכו'. א"כ הם כותבים בהערה למטה (בדף ס"ח וכן בדף תקנ"ז) כך, 'צריך לכיין בפסוק זה מאד' לא כתוב בקרואני, וזה כתוב בקאדי ורצאבי. ונראה לי שכך דעת המחבר באחרונה, להשמיט התיבות האלו, להורות שאף שלכתחילה יש לכיין בפסוק זה מאד, מ"מ אין צריך לחזור ולאמרו פעם אחרת אם לא כיון. אתם מבינים מה כתוב פה? הוא אומר כך, בכת"י קרואני, זה לא נמצא, לכן נראה לו שמהרי"ץ חזר בו ממה שכתב שאם לא כיוון צריך לחזור ולאמרו, ולכן הוא השמיט זאת. אבל הדבר בדיוק הפוך. הרי כת"י קרואני זו מהדורא קמא, ובשני הכת"י האחרים הוא הוסיף מה שלא כתב שם, א"כ איך אפשר להגיד שהוא השמיט?! ראשית, הסדר אינו נכון, כי אדרבה, בכת"י אלו ישנם הרבה דברים שמהרי"ץ הוסיף מה שלא כתב שם. ואם הוא היה חוזר בו שם, היה צריך לומר למה חזר בו, הרי זו הלכה בשו"ע שמקורה בגאונים. א"כ, איך אתה בא ואומר בדיוק הפוך? עכ"ד.

אך במחילת כת"ר, מה שכתבו אשר כביכול כת"י קרואני זו מהדורא קמא וכת"י רצאבי זו מהדורא בתרא, זה אינו נכון, אף לשיטתם. ואברר דבר זה קצת באריכות, למען דעת הבין [ולגבי התכלאל כת"י קאדי, לא אתעכב עליו כלל, לפי שהוא העתק גמור של התכלאל כת"י רצאבי, כפי שנוכחתי בזה בעברי על שני תכאליל אלו אות באות תיבה בתיבה, ולענין זה נחשב הוא כמותו ממש].

תחילה אקדים, כי זיהוי שנת הכתיבה בתכאליל, נעשה בדרך כלל על פי תחילת מנין השנים המופיע בו בטבלת השנים שאחר סדר העיבור. אמנם, לגבי שנת כתיבת התכלאל עץ חיים, אימתי נכתב על פי האמת, כבר הארכתי בענין זה בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" (שם פ"ו), עיי"ש. אך אבוא אעירה לעיקר שיטתם, אשר לדעתם אותה השנה הנזכרת שם בתחילת מנין השנים היא שנת הכתיבה באמת, ולדעתם אלו הכת"י [קרואני ורצאבי] נכתבו בעצם כת"י"ק של מהרי"ץ ז"ל [ובאשר לדעתי, אין כת"י אלו בכת"י"ק, אלא נכתבו ע"י זולתו, וכבר הארכתי בזה די באר בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" (הערה קל"ה), קחנו משם].

הנה התכלאל כת"י רצאבי הנ"ל, מנין השנים מתחיל שם משנת ה'תקמ"א. לעומת זאת, התכלאל כת"י קרואני הנ"ל אשר יצא לאור בדפוס צילום (על ידי

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] ה

ר' יעקב קרואני, ראש העין ה'תשמ"ג, חסרים שם מספר דפים שאינם מופיעים בצילום אך מופיעים הם בכת"י. ובין אותם הדפים החסרים, נמנים לוחות סדר העיבור. ובדקתי בגוף התכלאל הנ"ל בכת"י (הנמצא כעת ברשות אסף צדוק הי"ו, נכד בעל הכת"י אשר מסרו או לצילום), ושם מתחיל מנין השנים משנת ה'תקמ"ג (וראה עוד מש"כ בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" שם).

נמצא לפי זה [לשיטתם כנ"ל], שהתכלאל כת"י רצאבי נכתב תחילה בשנת התקמ"א, והתכלאל כת"י קרואני נכתב שנתיים לאחר מכן בשנת ה'תקמ"ג. אשר על כן, פשוט לכל מבין, שכת"י רצאבי מהדורא קמא, אך כת"י קרואני מהדורא בתרא [ולענין התוספות שבגליונות כת"י רצאבי ובגליונות כת"י קרואני, ראה בירור דבר זה לקמן].

אף הם כתבו כן להדיא במקומות רבים, שהתכלאל כת"י רצאבי נכתב תחילה בשנת התקמ"א, והתכלאל כת"י קרואני נכתב בשנת ה'תקמ"ג. אם כן, הרי מודים הם בפה מלא, שכת"י רצאבי זו מהדורא קמא וכת"י קרואני זו מהדורא בתרא, שהרי אין מסתבר לומר להיפך, ופשוט. ועתה, אעלה הנה כמה דוגמאות בזה מדבריהם שבכתובים [לפי סדר השנים, מאז שנתגלה להם כת"י רצאבי ועד עתה], ואתה תחזה.

ב"אגדתא דפסחא" עם ביאור "פרי עץ חיים" (מהדורא ראשונה, אדר ה'תשל"ז, עמ' י"א, ד"ה אגדתא) כתבו בזה"ל, אגדתא דפסחא שהבאנו פה בצילום היא מתוך תכלאל כת"י הרהמ"ח בעצמו שנכתב בשנת ה'תקמ"א לב"ע. עכ"ל. ושם העלו צילום כל ההגדה הנ"ל, מכת"י רצאבי.

ב"בארות יצחק" על "פסקי מהרי"ץ" ח"ג (בני ברק ה'תשמ"ב, בהקדמה עמ' 12, ד"ה בחתימתו) כתבו בזה"ל, בחתימתו של רבינו המחבר בסוף הספר מבואר שסיים כתיבתו בשנת ה'תקל"ה ליצירה, בפ"ו לשטרות. ובכת"י קדשו מצורף הוא לסוף חלק הראשון מן התכלאל (שגם הוא כתי"ק בעצמו) שערכו וסידרו ועשה סביב לו פירושו היקר המפורסם עץ חיים. והנה שם בתכלאל סדר עיבור השנים ולוח המולדות מתחיל משנת ה'תקמ"א ליצירה, ב'צ"ב לשטרות. נמצא לכאורה שקדמה כתיבת שערי טהרה לכתיבת עץ חיים שש שנים. עכ"ל [גם מה שבמוסגר]. אף כאן העידו, שאכן התכלאל כת"י רצאבי חלק ראשון [אשר הוא המדובר שם] נכתב בשנת ה'תקמ"א ליצירה, [ולפי זה הוכיחו שנכתב הוא שש שנים לאחר כתיבת "שערי טהרה"].

1 תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

בקובץ תורני "אור ישראל" (גליון ד' תשרי ה'תשמ"ח, עמ' מ"ד, ד"ה שמעתי, שם תוך סוגריים מרובעים) כתבו הם בזה"ל, גם בתכלאל אחר כתי"ק שיצא לאור בצילום בשנת תשמ"ג (דהיינו כתי"ק קרואני. דב"ש), ובסופו שערי טהרה, נזכר בסופו התאריך הנזכר, אלא שניכר שחלו בו ידים, ועכ"פ אות פ"א של פ"ו ניכרת בבירור. ואיך שיהיה בתכלאל שלפניי כתובות תיבות אלו בבירור. ודע, שזה התכלאל המצולם, נכתב בשנת ה'תקמ"ג, כפי שראיתי בגוף הספר, ונשמט בצילום עם כמה דברים נוספים שהשמיטו, כאשר רשומים אצלי כולם. וכו'. עכ"ל. וחזרו עוד להדפיס דברים אלו כלשונם, בשנית, בחוברת "קדושת ישראל" (שבט ה'תשמ"ט, עמ' נ"ה, ד"ה ושמעתי).

ב"הגדה של פסח – פרי עץ חיים" (מהדורא שניה ה'תשנ"ו, בהוצאת "מכון פעולת צדיק" ב"ב, בהקדמה עמ' 8, ד"ה למהדורא) כתבו בזה"ל, כדי לעמוד על בירור הזמן, צריך שתקדם לנו הידיעה על שנת כתיבתו את התכלאל, ושנות לידתו ופטירתו. והנה לענין שנת כתיבת התכלאל, הדבר מפורש אחר כך באותו כרך (כלומר בכרך השני, אשר בו מופיע סדר המועדים וההגדה. דב"ש) במנין השנים לאחר כן שבסדר ליל תשעה באב, שהיא שנת ה'תקל"ז. ובכרך הראשון, התחיל סדר העיבור ולוח המולדות משנת ה'תקמ"א. ועיין עוד מה שכתבתי בס"ד ביתר הרחבה בהקדמה לפסקי מהרי"ץ כרך ג' דף י"ב אות ג', שנדפס בשנת ה'תשמ"ב, ובמאמר שיטת מהרי"ץ בפסקיו שבספר שערי טהרה הנדפס בסוף קדושת ישראל מהדורא שנייה אות א'. [רק צריך להעיר, כי בתכלאל כתי"ק שניכר בברור שהוא מהדורא קמא דקמא, דהיינו ההעתק הראשון שהיה כותב בו ומוסיף וגורע מידי פעם, שיצ"ל בצילום בשנת ה'תשנ"ג (עם מדרש חסרות ויתירות, הוצאת מכון של"י. דב"ש), התחיל עניין המולדות בשנת ה'תקמ"ח, כיעויין שם בדף ת"ק ותקי"ד, ולא עוד אלא שבדף תקי"ז כתב בהדיא נתחיל משנתנו זאת ה'תק"ן יעו"ש. והוא פלא (אך כבר יישבנו דבר זה בחיבורינו "מסכתא דמהרי"ץ" פ"ו, ושם הערה קל"ה. דב"ש), כי יש בידינו שני תכאליל כרך ראשון ערוכים ומושלמים קודם לכן בכתי"ק עצמו, אחד משנת ה'תקמ"א (דהיינו כתי"ק רצאני. דב"ש) כנו' לעיל, ועוד אחד משנת ה'תקמ"ג (דהיינו כתי"ק קרואני, כנ"ל. דב"ש), ואכמ"ל. וצ"ע]. עכ"ל [וכל הכתוב תוך סוגריים מרובעים, כך מופיע שם במקור הדברים].

עוד כתבו שם (בהקדמה עמ' 10, ד"ה ומצינו) בזה"ל, גם בכרך הראשון (בנדפס דף נ"ד ע"ב) כתב, נתחדש המנהג לומר תיקון שני וחמישי היום כמו ל"ה שנים, כמו שראיתי "בילדותי" יעו"ש. והכרך הראשון נכתב בשנת ה'תקמ"א, וכמו שכתבנו לעיל. וכו'. עכ"ל. באמרם 'הכרך הראשון', כוונתם שם לכת"י רצאני.

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] ז

אחר כל אלה הדברים הפשוטים והברורים, הרי לך ברור וגלוי אף לדעתם מתוך **כתבם** [כבר משנת ה'תשל"ז (כנ"ל גבי "אגדתא דפסחא") ואילך], אשר התכלאל כת"י **רצאבי** נכתב קודם לכת"י קרואני, ולפי זה כת"י רצאבי הרי זו מהדורא קמא, וכת"י קרואני הרי זו מהדורא בתרא. אם כן, היאך נהפוך את מציאות הספרים שלפנינו לומר שהתכלאל כת"י קרואני נכתב קודם לכת"י רצאבי. אתמהה. כל זאת מלבד מה שהנוסח בכת"י קרואני [בתכלאל וב"עץ חיים"], מוגה ומתוקן הרבה יותר מכת"י רצאבי, כפי שתוכח כן במדור "הגהות והערות" במהדורת התכלאל שבעריכתינו.

על אף זאת, ראיתי אמנם בשו"ת "עולת יצחק", שכתוב בכמה מקומות (כגון בח"א סימן ה' אות ד', ובח"ב סימן נ"א ד"ה אחר) אשר כביכול כת"י קרואני מהדורא קמא וכת"י רצאבי מהדורא בתרא. ובמחילת כת"ר, לא ידעתי על מה סמכו והיאך לא השוו מידותיהם, הרי הם עצמם כתבו במפורש במקומות רבים [כנ"ל] אשר לא כן, אף באותה תקופה שבה כתבו את תשובותיהם הנ"ל.

זאת ועוד, אף הם [לשיטתם] ראיתי להם שהכריעו כמהדורא קמא נגד מהדורא בתרא. שכן בתשובתם שם ("עולת יצחק", ח"א סימן ה' שם) הכריעו ככת"י קרואני נגד כת"י רצאבי, ואף כתבו זאת במפורש, ועוד העירו שישנם עוד דברים יותר נכונים ומסודרים בכת"י קרואני מאשר כת"י רצאבי. וכך כתבו בזה"ל, ואע"פ שספר זה המצולם (כלומר, כת"י קרואני. דב"ש) שהבאתי הנוסחא ממנו נראה שהוא נכתב הרבה מוקדם לחבירו, כי בשני (כלומר, כת"י רצאבי. דב"ש) יש תוספת מרובה בדוכתי טובא. מ"מ נראה בעיני שבכאן העיקר כמשנה ראשונה וכו'. ואיני יודע מה גרם לו לשנות במהדורא בתרא וכו'. כיוצא בזה ראיתי שם (כלומר, כת"י קרואני. דב"ש) סדר נכון בפסקת 'וקורין הזמירות', ואכמ"ל. עכ"ל. ועיין עוד שם, כי קצרתי כאן מפני האריכות.

אך מה שכתבו שם (ח"א סימן ה' שם) שכת"י רצאבי נראה שנכתב מאוחר יותר משום שיש בו 'תוספת מרובה בדוכתי טובא', הנה מלבד מה שסתרו דבריהם בזה במקומות רבים [כנ"ל], אף לא הבנתי פשרם של דברים.

ממה נפשך, אם זה התכלאל [בכת"י רצאבי] נכתב בשנת ה'תקמ"א כדכתבו הם, הרי לנו שנכתב קודם לתכלאל כת"י קרואני אשר נכתב לאחר מכן בשנת ה'תקמ"ג [וכאשר כתבו אף הם כן]. ואם מצד ההערות שבגליונות כת"י רצאבי שניתוספו שם לאחר זמן, הרי זה דבר תימה, וכי מזה נוכיח לקדימת כתיבת התכלאל עצמו.

ח תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

זאת ועוד, דהנה אף בכת"י קרואני ישנן הערות רבות בגליונות. ואף אם נאמר שההערות שבכת"י רצאבי מרובות על ההערות שבכת"י קרואני, אין מכך ראייה, דמהיכן יש לנו להכריח שאותן ההערות שבגליונות כת"י רצאבי נכתבו לאחר ההערות שבכת"י קרואני, והרי אלו ואלו נכתבו לאחר זמן, ומי מגיד לנו עת כתיבתן, ובפרט לשיטתם שכתובות אלו [כת"י רצאבי וכת"י קרואני] נכתבו שתיהן בכת"י ק של מהרי"ץ עצמו. ואמנם, ישנן גם הגהות אשר נוספו בשתיהן יחד [אותן הגהות] לאחר זמן על גבי הגליון, וישנם תיקונים אשר נעשו במקביל בשתיהן יחד באותו מקום ומן הסתם אף באותו זמן.

מלבד זאת, אף לשיטתם, מוכרח לומר שלא כל ההגהות שבגליונות כת"י רצאבי הן מיד המחבר. שכן מצאנו שם הגהות אשר נכתבו על ידי בניו ואף לאחר פטירתו, כפי שהוכחנו זאת באות ומופת בחיבורינו "מסכתא דמהרי"ץ" (פ"ו הערה קל"ה ב'ענין התכלאל כת"י המיוחסים למהרי"ץ, ושם צילום מס' 10) [ואותה ההגהה הנזכרת שם, הטעתה אותם לחשוב אשר כביכול כתבה מהרי"ץ עצמו בשם אחיו אברהם, וזה אינו. עיי"ש, ולקמן]. אם כן, אין לנו להוכיח לפי רוב ההגהות שם [שבכת"י רצאבי], שכן יש מהן שאינן למהרי"ץ כלל אלא זולתו, ועיין עוד ב"מסכתא דמהרי"ץ" שם.

ומצד המחיקות והתיקונים שנעשו בכת"י רצאבי, גם לשיטתם אין מכך כל ראייה. שכן גם בכת"י קרואני, ישנן מחיקות ותיקונים. ואף אין מכך ראייה שתיקונים אלו נעשו ע"י המחבר עצמו, שכן אף בכת"י קאדי ישנן מחיקות ותיקונים [ואף הערות בגליונות], כפי שראיתי אני בעצמי בעת שהיה ספר זה עצמו [לא צילומן] תחת ידי [וממנו הגהתי את העץ חיים], והרי לדעתם אין זו כתיבת מהרי"ץ עצמו.

נמצא לפי זה, אחר מחכת"ר, שכל טעמם לעשות את כת"י רצאבי כמהדורא בתרא אשר כביכול נכתבה מאוחר יותר [לאחר כת"י קרואני] ומשום שיש שם 'תוספת מרובה בדוכתי טובא', אין להם על מה שיסמוכו. וזאת מלבד מה שכתבו הם עצמם פעמים רבות במפורש, אשר כת"י קרואני נכתבה בשנת ה'תקמ"ג לאחר כת"י רצאבי שנכתבה בשנת ה'תקמ"א.

אשר על כן, בראותי כל זאת, ובנוסף את אשר לדעתי אין כתיבות אלו [כת"י רצאבי וכת"י קרואני] בכתיבת יד קדשו של מהרי"ץ ז"ל אלא נכתבו על ידי זולתו [כאשר הארכתי כבר בביור דבר זה בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" (שם)], לא חששתי

ט תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

למה שמפורסם כביכול אשר כת"י קרואני זו מהדורא קמא וכת"י רצאבי זו מהדורא בתרא, באשר דבר זה מופרך מעיקרו ובטעות יסודו.

ומכאן, שאם מצאנו בגוף כת"י קרואני השמטות מסוימות, בדברים אשר הופיעו תחילה בגוף כת"י רצאבי [לא בגליונותיו], הרי זה בא להורות שכן דעת המחבר באחרונה. כדבר המוסכם וידוע בכל חיבור וחיבור שהוא, על מהדורותיו השונות. ואין דרך המחברים [אף מבני זמנינו] לציין בכל מקום ומקום סיבת השמטתם ופעמים רבות שעשו זאת בשתיקה, והדבר ידוע לכל עוסק ומתעסק בתחום זה, והמוחש לא יוכחש.

אך לענין ההגהות המופיעות בכתיבות אלו בגליונות, אין בידינו כל הכרח לומר שאלו קדמו לאלו, אלא כל הערה צריכה בדיקה לגופה ולעניינה. אמנם יתכן שישנן הגהות בכת"י רצאבי אשר נכתבו לאחר זמן מרובה, ומהן אף יתכן שנכתבו בעצם כתי"ק של מהרי"ץ לאחר זמן כשנודמן ספר זה לפניו [כפי שביארנו גם דבר זה שם ב"מסכתא דמהרי"ץ" (שם ד"ה אמנם מן הנראה, ובדיבור שאחריו)], ועדיין אין כל הכרח שהיה זה התכלאל כל הזמן תחת ידו. ואמנם, גם התכלאל כת"י קרואני, יתכן שנודמן לידו של מהרי"ץ מעת לעת, ואף בגליונותיו העיר בכת"י ק אחת הנה ואחת הנה ולאחר זמן מרובה. והנסתרות, לה' אֵלֵהינו.

עם כל זאת, נוהרתי בעריכתי והגהתי, ודרך כלל, לא הכרעתי בין התכלאל הללו, אלא בעיקר בדברים הכתובים בגוף התכלאל עצמו מתחילה [בין בנוסח התכלאל ובין בנוסח הפירוש עץ חיים], אך לא בדברים אשר נוספו בהם לאחר זמן, מלבד דברים בודדים אשר יד ההוכחה בהם [כגון בתיבת 'קדישתא' בקדיש, וכדלקמן].

לפי זה, מובן מאליו מדוע בענין כוונת פסוק "פותח את ידיך" הכרעתי בזה ככת"י קרואני. לפי שענין זה מופיע בגוף התכלאל בין בכת"י רצאבי ובין בכת"י קרואני, ובכת"י קרואני הושמט מה שנכתב לפני כן בכת"י רצאבי, כמפורט בדברינו שם בתכלאל (ח"א עמ' ס"ח, הערה כ"ד), עיי"ש.

[ומה שבמבואי לתכלאל ע"ח החדש (הנקרא דע"ה, ענף י') כתבתי שם [במהדו"א (ולאחר מכן, כבר פירשתי דברי)] בהערות שכת"י רצאבי מפורסמת כמהדורא בתרא לעומת כת"י קרואני המפורסמת כמהדורא קמא, הודעתי כן לפי פרסומן בלבד. אך הרואה שם מיד בסמוך, מבין שאין דעתי מסכמת לפרסום זה, שכן כתבתי שם שישנן דברים אשר רבינו המחבר חזר בהם לבסוף וכבר באו על תיקונם בכת"י קרואני, בו יבין

י תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

המבין אשר אין פרסום זה נכון אצלי, אלא להיפך, שכת"י קרואני היא המהדורא בתרא. ומה שלא כתבתי זאת בפירוש רק ברמז ובסתימת לשון, הוא מפני כבודם שליט"א, שלא רציתי לפרסם שגגתם בזה. אך מכיון שכבר פורסם כל זה הדבר בקבל עם ועדה, ועשאוני כטועה ומטעה את הרבים ומהפך בשיטת גאון עוזינו מהרי"ץ ז"ל, הוכרחתי לפרסם כל זאת עתה, ולהשיב על כל דבריהם, למען הסיר מעלי לזות שפתיים ומשום 'והייתם נקיים'.

~ ~ ~

עוד הקשו ('שערי יצחק' עמ' ט"ז) בזה"ל,

אתן לכם עוד דוגמא. דיברנו על כך (מוצש"ק ואתחנן ה'תשע"ב) בעניין של ברית מילה. מהרי"ץ כותב שנוהגים לתת את הערלה בעפר, ואח"כ הוא מביא את הרמ"א שכותב לגבי דם המציצה שרוקקים אותו אל תוך העפר, ומהרי"ץ כותב שבמקומנו לא נהגו כן, אלא מוצצים בכלי שאין בו עפר. הוא מאריך שם על זה. בא הענף חיים ואומר, עכשיו נוהגים לרקוק את דם המציצה לתוך העפר. נכון שבמהרי"ץ כתוב שלא נוהגים, אבל כך היה בזמנו, אולם בזמנינו כבר נוהגים לירוק. וזה אמת ויציב. בא פה בסידור בהגהות (דף תת"ז) וכותב כך, 'נודע לי אחרי בירור, שבמקומינו נהגו לירוק דם המציצה לתוך העפר, כמו שהעלה הענף חיים' וכו'. הוא אומר בדיוק הפוך, שמהרי"ץ שם השמיט את מה שכתב פה, כי אח"כ התברר לו שכך נוהגים. אלו ממש דברים ההפוכים מהמציאות ומן הסברא. בזמן מהרי"ץ לא נהגו כך, לכן הוא כתב מה שכתב, ואח"כ הדבר השתנה. מה ששם הוא לא כתב את נושא זה, כי הוא לא דן בנושא זה. ואילו הוא היה חוזר בו, היה צריך לכתוב ולפרט למה חזר בו. בקיצור, מה שחסר בכת"י קרואני, פה זה נהיה כאילו זו השמטה בכוונה. הרבה דברים שלא כתובים במהדורא הראשונה (כלומר, כת"י קרואני. דב"ש), בא מהרי"ץ והשלימם במהדורא השניה (דהיינו, כת"י רצאבי. דב"ש), ופה התהפכה הסברא ונהיה בדיוק הפוך, כביכול שם מהרי"ץ השמיט. במקום להבין את האמת, שבמהדורא שלנו (כלומר, כת"י רצאבי. דב"ש) הוא הוסיף הרבה דברים, ושם (כלומר, כת"י קרואני. דב"ש) זה לא שהוא השמיט אלא שעדיין לא כתבם. וכמו כן לגבי צדקתך בימים שאומרים בהם הלל, הפכו הקערה על פיה בדף עת"ד. ואכמ"ל. עכ"ד [ומה שבסוגריים, כן הוא במקור, אלא שנוסף שם על ידיהם לאחר זמן].

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] יא

ואני הצעיר, עמדתי משתומם. הרי הם עצמם כתבו במפורש [כמופיע לעיל] שהתכלאל כת"י רצאבי [כרך ראשון] נכתב בשנת ה'תקמ"א והתכלאל כת"י קרואני נכתב בשנת ה'תקמ"ג, אם כן תמיהה לי טובא היאך סתרו דברי עצמם ועשו את כת"י קרואני מהדורא קמא וכת"י רצאבי מהדורא בתרא, והרי התכלאל כת"י רצאבי נכתב מתחילה לפני כת"י קרואני, כפי שהודו בזה בכתב אמת [ראה אריכות בזה לעיל]. ובמחילת כת"ר, לא אנחנו הפכנו את המציאות, אלא הם.

אך אנו לתומינו, הולכים כסדר מציאות הספרים אשר לפנינו. ולפיכך, כל מקום שראינו השמטה בכת"י קרואני [בגוף הספר, לא בגליונותיו], אשר הוא למעשה מהדורא בתרא [לעומת כת"י רצאבי], הרי שנעשה כן במכוון, וזוהי דעת רבינו המחבר באחרונה. וכל העושה בהיפך מזה, הרי שעיוות הדבר והפך המציאות שלא כדעת מהרי"ץ ז"ל.

ולעצם הענין לגבי ברית מילה, לא הציגו את דברינו כפי האמת. שהרי כתבנו שם (עמ' ת"ז, הערה תתקל"ג) בלשון 'אולי הוא משום שנודע לו אחרי בירור הענין עוד יותר' וכו', ולא כתבנו זאת כדבר מוחלט, אלא כהשערה בעלמא.

ברם, כל מה שהושמט בכת"י קרואני, אכן, נראה שבמכוון הושמט. לפי ששם הביא מהרי"ץ ראייה מן הזוהר וממדרש הגדול, למנהג שנהגו אצלינו שרוקקין הדם לתוך כלי שאין בו עפר. אך המעיין שם במדרש הגדול (במדבר כ"ג, י) יראה שכתוב שם להדיא שהיו מכסין אף את הדם בעפר. אם כן יתכן, שאחר שעייין מהרי"ץ שוב במדרש הגדול ונוכח שאין משם כל ראייה אלא להיפך, השמיט כל זאת כאן. ובאמת, אפשר שמה שנהגו אצלינו שרוקקין הדם לתוך כלי שאין בו עפר, לא נהגו כן אלא מקרוב לזמן מהרי"ץ על פי הזוהר, כך שאינו המנהג הקדום. לזאת באנו וכתבנו שם, שכפי הנראה הושמט כל זה ע"י רבינו המחבר במתכוין, אולי משום שנודע לו אחר זמן לאחר בירור הענין בשנית, וכנ"ל [אחר שעייין שוב במדה"ג].

ולענין מה שהקשו עלינו [כנ"ל] גבי "צדקתך" שהפכנו את הקערה על פיה. המעיין בטוב, יראה שגם בכת"י רצאבי בסוף הענין שם [אשר הושמט לאחר מכן בכת"י קרואני, והועבר לשו"ת "פעולת צדיק"], כתב מהרי"ץ בזה"ל, ובתשובותי הארכתי בזה, ובכאן אין מקום להאריך. עכ"ל. הרי לך מדבריו עצמו, שאין שם [בתכלאל] המקום להאריך, ולפיכך השמיט לאחר מכן [בכת"י קרואני] כל אריכות

יב תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

ענין זה, וקבעו תוך ספר תשובותיו (ח"ג סימן ק"ג). וזאת בנוסף למה שכבר כתבנו לעיל, אשר יש להכריע ככת"י קרואני, שכ"ה מהדורא בתרא. וזה פשוט.

עוד הקשו ("שערי יצחק" שם עמ' י"ז) בזה"ל,

אבל תראו, יש משהו שהוא בדיוק הפוך מכוונתו של מהרי"ץ. מובא פה (בדף תרי"ז) בענין הכרזת ר"ח, שבת לפני ר"ח, מכריזים מתי יחול ר"ח. בר"ח אב, יש מקומות שאין מכריזים אותו וכו', אבל מנהגינו להכריז אותו וראוי לברך אותו. אח"כ הוא כותב, במקום יחדשהו, אומרים יהפכהו. ואומרים הניגון בלב נשבר. אח"כ כתוב, מלפני אלד"י השמים. הטעם שהקב"ה שוכן שמים. לכונן, על שם עד יכונן ועד ישים את ירושלם. דהיינו, מהרי"ץ כותב 'ואומרים הניגון בלב נשבר'. במהדורא הראשונה, מלים אלו היו כתובות קודם פיסקת 'מלפני אלד"י השמים', ובמהדורות שלנו זה כתוב אחרי. פה בסידור, הוא הפך את הסדר, החזיר כמו שכתוב במהדורא הראשונה, זהו קלקול. כי מהרי"ץ בא לתקן את מהדורא קמא. הרי מי שקורא את המהדורא הראשונה יכול להבין, שדוקא בחודש אב אומרים את הניגון בלב נשבר, מפני צער החרבן אז, בא מהרי"ץ במהדורות שניות לתקן את עצמו, העביר את הפיסקא הזאת להמשך, כדי שלא תחשוב שרק בחודש אב אומרים זאת בניגון לב נשבר זכר לחרבן, אלא תמיד אומרים כך. ומי שמכיר חזנים מובהקים, אכן תמיד אומרים 'יהי רצון' בקול עצוב קצת, בגלל שמדובר שם 'לכונן את בית חיינו' וכו', א"כ עושים זאת בלב נשבר כל השנה, בכל הכרזת ר"ח. לכן, כדי שלא תטעה ותחשוב שרק בחודש אב אומרים זאת כך, בא מהרי"ץ והעביר את הפיסקא למקום אחר, שלא יהיה קשור עם חודש אב. והוא בא והחזיר את הטעות. עכ"ל.

כבר הארכנו לעיל בענין המהדורא קמא ובתרא, ומשם תדון לכאן היאך הסדר הנכון בין הכת"י הנ"ל, מבלי כל סתירה ועיוות. ושם בתכלאל עשינו כמהדורא בתרא, דהיינו כת"י קרואני.

לבד זאת, במהדורא בתרא בא הדבר בתיקון נכון, יותר משהיה כתוב מקודם במהדורא קמא. שכן במהדורא קמא, תיבות 'ואומרים הניגון בלב נשבר', הופיע תוך פירוש המלות 'מלפני אלהי השמים', ואין ראוי להכניס "הוראות" תוך פירוש המלות.

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] יג

לפיכך, במהדורא בתרא, תיקנו זאת, והעבירו תיבות אלו לסוף ה"הוראות" שבענין הכרות ראש חדש, קודם פירוש המלות.

וכדי שלא יבואו לטעות לנגן בלב נשבר רק בהכרות חדש אב, עשינו סיום דיבור [דהיינו "נקודותיים"] קודם תיבות אלו. ואף הגדלנו תיבת 'ואומרים', להורות על דיבור חדש. כך שממה נפשך, אין מקום לטענה הנ"ל, אשר אינה נחשבת אף בגדר דקדוקי עניות.

עוד אמרו ("שערי יצחק" שם) בזה"ל,

הוא כתב במבוא [דף 37] שהוא התייעץ גם איתי, לכן מחובתי לומר שדברים אלו לא קשורים אלי. הוא התייעץ איתי אולי לפני שנתיים שלוש, על כמה דברים בודדים, אבל בודאי לא על הדברים הללו והדומים להם. הוא כתב זאת על דעת עצמו. הוא לא התייעץ עימי על כך. ולפי דעתי צריכים לתקן זאת במהדורא חדשה, כי הדבר נעשה בדיוק הפוך מדעת מהרי"ץ. מהרי"ץ תיקן במהדורות השניות את המהדורא הראשונה, והוא בא והחזיר את ההוה אמינא. עכ"ל.

על זאת אבוא אף אני ואודה, שאכן נועצתי עמם בכמה דברים בודדים בלבד, וכפי שציינתי זאת שם במבוא ודקדקתי כן בלשוני לומר 'אשר עמו נועצתי בכמה פרטים חשובים', ולא הגדלתי לומר שהתייעצתי על כל צעד ושעל. ואכן, בדברים הנ"ל, לא התייעצתי עמם, כי לכאורה היה פשוט לי שהתכלאל כת"י קרואני הוא מהדורא בתרא ונכתב אחר כת"י רצאבי, וכפי שכתבו הם עצמם [כנ"ל], ואף הם אמרו לי זאת על פה בשיחה אישית [שנים רבות לפני כן].

אך למען דיוקן של דברים, אמנם דברתי עוד עמם (בטלפון), כחודש בלבד לפני מסירת זה התכלאל לדפוס, גם בענין התכלאל כת"י רצאבי וכותבו [גבי ההערה הכתובה שם בגליון בסדר ההושענות 'ואחי אברהם' וכו', אשר כבר הוכחתי בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" בבירור מוחלט (הערה קל"ה, ושם צילום מס' 10) שאין זו הערת מהרי"ץ עצמו הכותב זאת בשם אחיו, אלא זו הערת בן מהרי"ץ הכותב בשם אחיו הגדול מה"ר אברהם (בן מהרי"ץ), ואשר גם משם מוכח שכותב התכלאל כת"י רצאבי אינו מהרי"ץ אלא אחד מבניו, עיי"ש אריכות דברים בזה], ובאותה עת היו עמדי עוד אנשים אשר שמעו את שיחתינו, ושמא נשכח הדבר מזכרונו.

ומה שאמרו שמהרי"ץ תיקן, ואנו באנו והחזרנו את ההוה אמינא, במחילת כת"ר, אין זה עולה עם מה שכתבו הם עצמם לענין כתיבת התכלאל הנ"ל, שהתכלאל כת"י קרואני נכתב לאחר כת"י רצאבי, וכבר הארכנו לעיל בזה די. כך שלמעשה, על דרך האמת, אנו תיקננו את ההוה אמינא, על פי מה שמהרי"ץ חזר בו ממנה במהדורא בתרא, דהיינו כת"י קרואני.

~ ~ ~

עוד הקשו ("שערי יצחק" שם) בזה"ל,

אגיד לכם עוד דוגמא קטנה. תני בר קפרא, אחת לששים או לשבעים שנה היתה באה של־שְׁיָרִים. בד"כ העולם אומר של־שְׁיָרִים, אבל בכת"י קדשו של מהרי"ץ הוא גורס של־שְׁיָרִים. זכורני, שכשראיתי זאת בפעם הראשונה, ממש אורו עיני. ממש התפעלתי. זו אמת גמורה, ומהרי"ץ צודק בהחלט. הרי יש כלל בדקדוק, כל מקום שאומרים מלים כמו מספריים, עיניים, אזניים וכדו', זה מורה על כפל הדבר, עיניים הם זוג, וכן אזניים ומספריים. גם ירושלם, יש ירושלם של מטה כנגד ירושלם של מעלה. א"כ גם פה, לא נכון לומר שְׁיָרִים, אלא שְׁיָרִים. ממש הפלא ופלא. אבל ראיתי פה בהגהות [דף רצ"ט], הוא כותב כך, בכת"י, שְׁיָרִים. וכך מנוקד במשניות בעירובין של מהרי"ץ. אמנם נהגו הציבור לומר כנוסחא שבפנים, וכן ניקדו רבני תימן האחרונים במשניות שם, ואין בזה מעכב. טוב, זה לא מעכב. מישוהו מדבר שזה מעכב? גם אם תגיד שיורים זה לא מעכב. אל תגיד בכלל פיטום הקטורת, זה לא מעכב. מי דיבר בכלל על מעכב? זה לא מעכב. אבל זו טעות. במקום שתבין שזאת הגירסא הנכונה, אתה בא לאשר את הטעות של האנשים? אין אנו דנים בקריאת ס"ת, ששם טעות בניקוד יכולה לפעמים להיות לעיכובא. אבל זו שגיאה. כך כותבים, במקום לתקן את השגיאה של הציבור. עכ"ל.

האמת אומר, שמתחילה כששמעתי הערה זו, חששתי שמא טעיתי, שכן לכאורה נאמרו כאן דברי טעם, וכבר באתי לתקן הדבר על מכונו. אלא שכדרכי בקודש, להיות מתון מתון בדבר [אחר שלמדתי מפגעי העבר, ומזקנים אתבונן], אף כאן אמרתי אני בלבי, אחקור על ענין זה בשנית, ואם שגיתי, אודה ולא אבוש.

והנה אמת נכון הדבר, יש כלל כזה בדקדוק האומר שכל שני דברים הנזכרים כזוג, מנוקדים הם בסימות 'ים', כגון 'יָדִים' 'שְׁנָתִים' וכדומה. וכן ראיתי להרד"ק במכלול

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] טו

שהעלה כלל זה. וכבר קדם לו הראב"ע והזכיר כן בפירושו לקהלת (י, י"ח) ככלל ידוע, אמנם נראה שנדחק הוא שם לגבי כמה תיבות.

אולם נראה לכאורה, שכלל זה בא על דרך הרוב, אך אינו מוכרח ויציב. שכן מצינו מלות רבות שאין משמעותן זוג, ואף על פי כן נזכרו בסיומת 'ים'. כגון 'שְׁבַעַתִּים' (בראשית ד', ט"ו. ישעיה ל', כ"ו) [שמשמעו שבעה, לא שנים], 'נְחֻשֶׁתִּים' (שופטים ט"ז, כ"א) [שאינן משמעו דוקא שתיים], 'מְרַתִּים' (ירמיה נ', כ"א) [אשר אין משמעו שנים], 'שְׁפַתִּים' (יחזקאל מ', מ"ג) [שאינן משמעו שנים, אלא יותר משנים], 'נְחָלִים' (שם מ"ז, ט') [שמשמעו נחל אחד המתחלק לכמה נחלים. רש"י], 'רְבַתִּים' (תהלים ס"ח, י"ח) [שמשמעו רבבות רבות, ולא חלילה רק שתי רבבות], 'דְּרָכִים' (משלי כ"ח, ו') [שאינן משמעו שנים, אלא אחד], 'צְהָרִים' ועוד. גם ישנם שמות רבים [בתנ"ך] הנכתבים כך, כגון 'אֲגָלִים' 'אֲפָרִים' 'חֲפָרִים' 'מְצָרִים' 'עֲדִיתִים' 'עֵין־עֲגָלִים' 'צְמָרִים' 'קִבְצִים' 'שְׁעָרִים'.

ואמנם, ראיתי להרב שמואל ארקוולטי בספרו "ערוגת הבושם" (אמסטרדם, ה'ת"צ ליצירה, פ"ז דף יט:) שהתעלם לגמרי מכלל זה. ומנגד, הוסיף בזה לומר שמצא כלל אחר 'מחודש', אשר מלשון זה נשמע שאינו מוסכם אצלו [כלל 'מחודש' זה] כל כך. וז"ל שם, על רבים בלבד בסימן הרבים, 'בתולים' 'זקונים' 'נעורים' 'חיים'. ויש מהם שנקראו שמות שניים, כמו 'שמים' 'רמים' 'מאזנים' ודומיהם. וכלל מחודש מצאתי, שכל דבר שהיחיד ממנו לא יעשה פעולה שלמה, יבא הקבוץ שלו על משקל העצם היחיד, להורות שהפעולה השלמה תעשה ע"י הרבים שלו, כפעולת יתר היחידים. ולכן לא נאמר מן 'יד' ו'רגל' ו'ירך', 'ידיים' 'רגלים' 'ירכיים', כמו שנאמר מן 'שר' 'שרים' ומן 'עץ' 'עצים' ומן 'דגל' 'דגלים'. רק נאמר 'ידיים' 'רגלים' 'ברפים' 'שוקים', כדרך שנאמר 'מצרים' 'אפרים', שכל אחד מהם דבר מסוים על המשקל הזה. עכ"ל.

עוד יש לדעת, שאין זה דקדוקו של מהרי"ץ עצמו בניקוד תיבה זו [כפי המשתמע מדבריהם], אלא כך העתיק מן המופיע לפניו בתכאליל שהם העתק התכלאל של מהר"י ונה, שכן מנוקד בהם בפטום הקטורת ['שְׁיָרִים'], כפי שראיתי כן בכמה מהם ואף בכת"ק של מהר"י ונה עצמו [משנת ה'ת"ה].

אדרבא, בסדר העבודה לר"ש נ' גבירול הנאמר לאחר תפלת מוסף יום הכפורים, נוקד בכת"י רצאבי [וכ"ה בכת"י נכד מהרי"ץ] 'ושפך את הַשְּׁיָרִים', שלא כבתכאליל אשר נכתבו קרוב לזמנו ששם נוקד הַשְּׁיָרִים'. גם במשניות דפוס המנוקדות המיוחסות למהרי"ץ [בניקודן], שם במסכת עירובין (פ"ב מ"ה) היה נקוד מתחילה 'ושְׁיָרִים', ותוקן לאחר מכן [בשני מקומות שם] ל'ושְׁיָרִים'.

ומכיון שלא ברורה לנו דעת מהרי"ץ עצמו בניקוד תיבה זו, נוסף על כך שהכלל הנ"ל אינו מוכרח ביותר, הרי שחזר הכלל הידוע בכגון זה לומר 'פוק חזי מאי עמא דבר'. ולפי שהגירסא המקובלת בין רבני תימן האחרונים הידועים [כגון מהר"ע קורח ז"ל ומהר"ש יצחק הלוי ז"ל, כאשר ניקדו כן במשניותיהם] היא 'שְׁפִירָם', ומה גם שכן הגירסא שגורה בפי כל הציבור, על כן ראוי להשאיר ניקוד זה על מתכונתו בכאן. אך לרווחא דמילתא, ראוי להוסיף בצד [תוך סוגריים] את הגירסא השנייה בזה, והבוחר יבחר. וכמו שאכן עשינו כל זאת מתחילה, וברוך העוזר, אשר לא נתן למוט רגלינו.

עוד הקשו ("שערי יצחק" שם) בזה"ל,

אח"כ בקדיש דעתיד, ויבע משיחיה, הוא כותב (בדף ש"ו) בדיוק הפוך. הפלא ופלא. הרי בקדיש דעתיד כידוע אנו גורסים ויבע משיחיה, תיקננו זאת לפי כת"י של מהרי"ץ במהדורא בתרא. גם הוא ראה זאת, אבל הוא כותב את מהדורא קמא של מהרי"ץ, כת"י קרואני, וכותב 'ונראה שכך דעתו באחרונה'. איך 'דעתו באחרונה' כמו המהדורא קמא? יש לך שני כת"י של מהדורא בתרא, ואחד של מהדורא קמא, ואתה רואה שבמהדורא בתרא יש הרבה הוספות שאין במהדורא קמא, א"כ איפה מהרי"ץ גילה את דעתו? במהדורא הראשונה, או באחרונות? מתי הוא חוזר בו? אדרבה, במקום להבין שמהרי"ץ חזר בו ממהדורא קמא ותיקן את הגירסא במהדורות השניות, שהם המושלמות יותר, עם הרבה הוספות שאין בראשונה, במקום זאת הוא בא וחושב בדיוק הפוך. מה שמהרי"ץ כתב בהתחלה, זה התיקון... ממש 'עולם הפוך ראיתי'. עכ"ל.

אמנם כבר הזכרנו לעיל כמה פעמים, אשר התכלאל כת"י קרואני הוא מהדורא בתרא לעומת הכת"י רצאבי, בעיקר לענין הכתוב שם בגוף הספר [לא בהוספות שלאחר מכן, אשר לגביהן אין הדבר מוכרע, וכנ"ל]. ומהתכלאל כת"י קאדי, אין ראייה שהוא מהדורא בתרא, שכן זה העתק גמור של כת"י רצאבי אות באות, כאשר נוכחתי כן להדיא בעברי על כת"י אלו [רצאבי וקאדי] אות באות.

והנה, שם בכת"י קרואני, נכתבה בגוף התכלאל גירסת 'ויקרב' לא 'ויבע'. ושם בעץ חיים [בגוף הספר] כן מופיע הדיבור מתחיל [ויקרב], ושם נכתב שיש גורסין ויבע ושהכל אחד. ובכת"י רצאבי, מופיע שם [בגוף הספר, בין בתכלאל ובין

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] יז

בעץ חיים] בהיפך מזה. ומכיון שהתכלאל כת"י קרואני הוא מהדורא בתרא, הרי שיש להכריע כמותו, ובפרט בדברים הנכתבים בגוף הספר. ובודאי שכן דעת מהרי"ץ ז"ל.

הגע עצמך, וכי כותב התכלאל כת"י רצאבי ידע [ושמא בנבואה] מה יכתוב בשנתיים לאחר מכן בכת"י קרואני, שמחמת כך גרס אז 'ויבע'. אתמהה. והרי בכת"י רצאבי אין תיקון שם בכת"י בדבר זה, אלא גירסא זו ['ויבע'] נכתבה כך מתחילה בגוף הספר, ושנתיים לאחר מכן נכתבה גירסת 'ויקרב' בכת"י קרואני בגוף הספר. ודבר זה, פשוט וברור לכל מבין ומתחיל בעריכת ספרים, קל וחומר לותיקין. ואמנם, כל מי שהופך סדר זה, נמצא שהוא הופך עולמות.

ויתכן אמנם, שבזמן מהרי"ץ, כבר הלכה ונמוגה גירסת 'ויבע', ותחתיה היו אומרים 'ויקרב', כפי שאנו רואים זאת עד ימינו אנו [וכל זאת על אף שגם בתכלאל עץ חיים הגדפס (על ידי הראח"נ ז"ל) מופיעה גירסת 'ויבע']. ומכיון ששתי גירסאות אלו משמעותן שווה, מהרי"ץ לא ראה בכך ענין להפוך עולמות ולהרבות מחלוקת בין הציבור, בעבור גירסא זו. כי זה האיש מהרי"ץ, לא החזיר מנהגי תימן הקדומים בחזקה וכפייה, אלא בשלום ובמישור ובדרכי נועם, כאשר תוכח כן בחבורינו "מסכתא דמהרי"ץ" (פ"ג, ובהערות שם). וכן ראוי ונכון ללמוד מדרכיו, כל גודלי על ברכיו.

מלבד זאת, עוד יתכן [אם כי לא בהכרח], כי בכוונת מכוון העדיפו גירסת 'ויקרב' על פני גירסת 'ויבע'. שכן מהרי"ץ בפירושו עץ חיים על הסליחות (ח"ג במהדורת הדפוס הראשונה, דף קנו. ד"ה יבע), פירש תיבת 'יבע' שהוא לשון דיבור, עיי"ש. ואולי לכך העדיפו [וגם מהרי"ץ בתוכם] גירסת 'ויקרב' אשר אינה משתמעת לשני פנים, מה שאין כן גירסת 'ויבע' כנ"ל.

עוד הקשו ("שערי יצחק" שם עמ' י"ח) בזה"ל,

עוד דוגמא, שוב, הדפיסו פה (בדף ש"ז) משהו נגד מסקנת מהרי"ץ. בקדיש על ישראל ועל רבנן וכו' דעסקין באורייתא קדישתא וכו'. הוספת המלה 'קדישתא' זהו דבר יפה, אבל בכל זאת מהרי"ץ לא גורס זאת, ובכל הנוסחאות הישנות אין אותה, וגם לא ברמב"ם. כולם התפלאו, למה

יה תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

לא להגיד אורייתא קדישתא? אינני נכנס לשיקולים של מי שתיקן את הנוסח, אבל תדעו לכם, לא מצאתי בשום מקום שכתבו אנשי כנסת הגדולה את המלים 'התורה הקדושה'. אין דבר כזה בשום מקום. כתוב תמיד, תורה. הסגנון 'אורייתא קדישתא', לא נמצא במטבע של חז"ל. יש 'היכלא קדישא'. אבל יש הבדל, כי בית המקדש זהו דבר גשמי, א"כ כדי להראות שערכו אינו יופיו החיצוני, לכן צריכים לומר 'היכלא קדישא'. אבל תורה, זהו דבר רוחני. פשוט מתוך הרגל, הרבה אנשים התרגלו לומר כך, השתרבב להם ללשון. וכו'. ממילא, בלי כוונה נכנסו לנו הרבה דברים, מתוך שיגרא דלישנא, זה שמע כך וזה שמע כך. **אבל מי שבא לדייק את הנוסחאות, חייב להעמידם על מכוונם.** עכ"ל. ושם האריכו עוד בדוגמאות לשיגרת לשון בכגון זה, עיי"ש.

ראשית דעת, תיבת 'קדישתא' הנ"ל, לא היתה כתובה מתחילה אפילו בכת"י קרואני, אלא שלאחר זמן תוקן הדבר ונתוספה תיבה זו שם [בכת"י קרואני] על ידי מהרי"ץ עצמו בכתובת יד קדשו [לשיטתם. ואף לשיטתינו יתכן שנוספה תיבה זו על ידו (ראה "מסכתא דמהרי"ץ", הערה קל"ה, ד"ה אמנם מן הנראה)]. **אם כן, מסקנת מהרי"ץ עצמו להוסיף תיבת 'קדישתא' כך תוך הקדיש [וכדלקמן].** והערתי על כך שם (הערה קצ"ח) במפורש סמוך ונראה. **ופלא בעיני, מה ראו להעלים עין מכך, ולומר בפה מלא שמהרי"ץ לא גורס זאת. אין זו האמת, וכן לא יעשה.**

זאת ועוד, בנוסח קטע זה שבקדיש, אין להוכיח מלשון הרמב"ם ומן התכאליל הישנות. לפי שמצינו בו עוד כמה שינויים מהם. כגון מה שנכתב בתכלאל ע"ה [בכל הכת"י וההעתקים כת"י] 'על ישראל ועל רבנן', וברמב"ם ובתכאליל הישנות ליתה לתיבות 'על ישראל' ולוי"ו דתיבת 'על' שאחריהן. וכן מה שנכתב שם 'ועל כל תלמידי' [כן נוספה שם תיבת 'כל' לאחר זמן בכת"י קרואני, בכתובת יד קדשו של מהרי"ץ אף לשיטתם כנ"ל, וכן מנהג כל הציבור. אמנם ליתה בכת"י רצאבי], וברמב"ם ובתכאליל הישנות ליתה לתיבת 'כל'. וכמו כן, הגירסא בע"ה [בכל הכת"י וההעתקים כת"י] 'דְעֶסְקִין', משא"כ ברמב"ם ובתכאליל הישנות הגירסא 'דְעֶסְקִין' [ובמקצת מן הישנות נושנות גרסי 'דְעֶסְקִין']. וישנן עוד שינויי נוסח מעטים שם בע"ה [כגון 'סִיּוּעָתָא' במקום 'סִיּוּעָתָא', ועוד]. אם כן, אין לנו להוכיח מן הקדמונים לגבי נוסח קטע זה שבתכלאל "עץ חיים", דהרי ממה נפשך שונה הוא מהן, כך שאין כאן מקום לומר ש'מי שבא לדייק את הנוסחאות חייב להעמידם על מכוונם, ופשוט.

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] יט

מה גם, דיותר מסתבר שנשמטה תיבה זו ['קדישתא'] שם מתחילה בשגגה, שהרי כבר נתוספה היא בתכאליל אשר נכתבו מלפני מהרי"ץ קרוב לזמנו [ומכללם בתכלאל מהר"י ונה שבכתי"ק משנת ה'ת"ה, אשר השפעתו והשפעת העתקותיו מורגשות היטב בתכלאל ע"ח בפרט ובשאר התכאליל בכלל], ולפיכך בכת"י קרואני הוגה ותוקן לאחר מכן בהוספת תיבה זו שנשמטה שם [וכמו כן הוסיף שם תיבת 'כל' (כל תלמיד)], וכנ"ל.

ולמען הוסיף דעת, לשון 'אורייתא קדישתא' כן נמצא במטבע של חז"ל, שכן מופיע בזהר חדש פרשת וישב דף מ"ט ע"ב. וכן לשון 'אורייתא קדישא', מופיע בזהר פרשת נח דף ס"ג ע"ב, ובפרשת וישב דף קצ"ג ע"א, ובפרשת מקץ דף קצ"ז ע"א, ובפרשת בשלח דף מ"ט ע"א, ובפרשת משפטים דף צ"ח ע"ב, ובפרשת תרומה דף קכ"ט ע"ב, ובפרשת פקודי דף רנ"ז ע"ב, וכן מצאתי בעוד עשרות מקומות בכל חלקי הזהר, ודי בזה. והר"ד אבודרהם (בפירוש הקדיש) דקדק כאן לומר שיש לגרוס 'אורייתא קדישתא' בלשון נקבה, ולא 'קדישא' בלשון זכר. ואף ה"מגיד" אשר נגלה מן השמים למרן רבי יוסף קארו ז"ל, בעשרות מקומות (בספר "מגיד מישרים") מכנה את התורה בשם 'פרשתא קדישתא'. וכמו כן, בזהר (פרשת פנחס דף ר"מ ע"ב) מופיע 'לשכינתא קדישא' [והשל"ה במסכת תענית פרק תורה אור (אות קצ"ה), העלה לזהר זה, וגרס שם 'קדישתא' בלשון נקבה], והרי השכינה היא דבר רוחני.

אם כן, הרי לך שמופיע מטבע כזה בחז"ל, גם לגבי התורה עצמה וגם לגבי שאר דברים רוחניים, וכדלקמן. ופלא גדול הוא בעיני, איך נעלם מהם דבר פשוט זה על אף לימודם בזהר תמידין כסדרן [ושמא לדעתם אין הזהר מחז"ל].

לבד זאת, מה שאמרו (ב"שערי יצחק" שם) שבית המקדש זהו דבר גשמי, וכדי להראות שערכו אינו יופיו החיצוני, לכן צריכים לומר 'היכלא קדישא'. אבל תורה, שזהו דבר רוחני, אין אומרים בה לשון 'קדישתא'. עכ"ד. אחר מחילת כת"ר, דבר זה אינו ראוי להיאמר וחלילה מלהכתב. וכי אפשר לומר על הקב"ה כך [שחלילה הוא גשמי], והרי אנו אומרים בכל יום 'ישתבח שמך לעד מלכינו המלך הגדול והקדוש', 'יתגדל ויתקדש שמייה רבא', 'שמייה דקודשא בריך הוא', 'אתה קדוש ושמך קדוש', 'נקדישך ונעריצך', 'קדוש קדוש קדוש ה', 'כי אל מלך גדול וקדוש אתה', ובשבת בשחרית אנו אומרים בנוסח "ברוך שמייה" 'ולשמייה קדישא ויקרא אנא אימר תושבחן'. ועוד כהנה רבות. ואף בזהר, מופיע לשון 'מלכא קדישא', כגון בהקדמת הזהר דף ד' ע"ב, ושם דף י' ע"א, ובפרשת לך לך דף צ"א ע"ב,

כ תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

ושם דף צ"ה ע"ב, וכן עוד שם בעשרות [אם לא מאות] מקומות מופיע כן. ולפי שיטתם, שכל דבר גשמי צריך להוסיף לו תואר קדוש כדי להראות שערכו אינו יופיו החיצוני, משא"כ דבר רוחני, והרי הקב"ה נקרא 'מלכא קדישא' ובכל מקום נתכנה 'קדוש' [כנ"ל], וכי יעלה על דעתינו [חס ושלום] לומר שהקב"ה גשמי, הס מלהזכיר זאת. והנה מידי שבת בשבתו, אומרים אנו (בפיוט "יגדל") בשירה וקול זמרה 'אין לו דמות הגוף ואינו גוף, לא נערוך אליו קדושתו'. וההי"ב.

עוד הקשו ("שערי יצחק" שם) בזה"ל,

למשל, בעניין המהולל. במקום להבין שיש טעות בנוסח המהולל, שצריך לומר את הפסוק וידעת היום וכו', באו פה והביאו (בדף נ"ה) את פסוק אתה הראת לדעת. אין רצוני להאריך בכך, כי כבר דיברנו על כך בעבר (מוצש"ק פינחס ה'תשע"א), אבל אין מנוס מלומר שבנוסח המהולל נכנס לציבור בטעות הפסוק אתה הראת. בדקתי עשרות תכאליל כתבי יד, אני מדבר על כת"י בני מאות שנים, ישנים מאד, כמובן מלפני מהרי"ץ, ובכל התכאליל שראיתי אין אפילו אחד שכתוב בו את פסוק אתה הראת בנוסח המהולל, בכולם כתוב פסוק וידעת. האחרונים פשוט התבלבלו וכתבו את פסוק אתה הראת, כי זהו פסוק דומה. הרי יש פסוק, וידעת היום והשבת אל לבבך כי י"י הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד (דברים ד' ט"ל). ויש פסוק, אתה הראת לדעת כי י"י הוא האלהים אין עוד מלבדו (דברים ד' ל"ה). התבלבלו בין שני הפסוקים האלה. אבל מי שירצה לדעת את האמת, ראשית, אין נוסחא כזאת. שנית, מתוך הנוסח בעצמו אפשר לעמוד על האמת. הרי מהרי"ץ אומר שחיבר זאת רבי יהודה הלוי, והוא הרי פייטן שכותב הכל בחרוזים, א"כ בואו נראה איך זה מתחרז. המהולל לעולם ולעולמי עולמים, אנו עבדיך לך מודים, יודעים ומעידים ומגידיים. זה חרוז. שאין אלוה בלתך, ואין אלוה זולתך, ואין אלוה כערכך, ואין אלוה כיוצא בך. גם זה חרוז. עכשיו תמשיכו הלאה, ואין אלוה אלא אתה לבדך, ככתוב בתורתך, אתה הראת לדעת וכו'. פה אין חרוז. אבל אם תגיד, ככתוב בתורתך, וידעת היום והשבות אל לבבך, יש פה חרוז. כי בלעדי זאת, אין כאן חרוז רק שנים. וצ"ל שלוש. וכן בכולם. דהיינו ואין אלוה אלא אתה לבדך, ככתוב בתורתך, וידעת היום והשבות אל לבבך. לכן הוא מביא דוקא את הפסוק הזה, כי זה התאים לו לחרוז. וכך נמצא בכל הנוסחאות הישנות. ובמקום

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] כא

לבוא ולתקן את הטעות הזאת, באים לשבש את לשון מהרי"ץ, בזמן שהפוך, הוא עצמו הביא את הפסוק וידעת, רק שבפנים השתרבב כך בטעות, אבל זאת האמת לאמיתה כפי מה שצריך להיות. וגם שאח"כ מהרי"ץ מסביר, שיש שם את השלשה עיקרים וכו', וממילא ברור שמדובר על פסוק זה. עכ"ל.

ואמנם, כבר השבתי על קושיא זו בחיבורי "מסכתא דמהרי"ץ" (הערה י'), אך לצורך שלימות כל הענין, אמרתי לצרף תשובתי זו אף הנה [ועוד הוספתי כאן מעט].

הן אמת, שבתכאליל הקודמים מופיע הפסוק 'וידעת היום' וכו', כאשר אמרו. אלא שמלבד זאת, יש עוד שינויים נוספים בנוסח זה בין שאר התכאליל הקודמים לתכלאל "עץ חיים". כגון, שבתכאליל הנ"ל מופיעה כותרת שנוסח זה הוא "רשות לנשמת" [או לענין אחר], אך לא מצאתי אפילו תכלאל אחד שכתוב בו שנוסח זה הוא "רשות לברוך שאמר". כמו כן, באותם התכאליל הנוסח 'יודעים ומעידים ומכירים', לא כנוסח לפנינו בתכלאל ע"ח 'יודעים ומעידים ומגידים'. וכן באותם התכאליל הנוסח 'אלא אתה לבדך כדבר שנאמר', לא כנוסח לפנינו בתכלאל ע"ה 'אלא אתה לבדך ככתוב בתורתך', כך שממה נפשך אף לדידם אין כאן חרוז. אם כן, הרי שנפל פיתא בבירא, ואין לנו להוכיח מלשון אותם התכאליל.

אך נראה לי [על כל פנים לעת עתה], שחכמי צנעא הקודמים, התאימו נוסח זה ל"ברוך שאמר", על ידי כמה שינויים כנ"ל. ומה שלא סיימו בפסוק 'וידעת היום', הוא משום שאז גם החלו [בהשפעת הדפוסים] לומר נוסח "עלינו לשבח" לאחר התפילה [לפי שמלפנים לא נהגו לומר נוסח זה, אלא רק במוסף של ראש השנה], ובתחילה היו אומרים את חלקו הראשון בלבד, המסתיים בפסוק 'וידעת היום', אשר כידוע נוסח זה הוא לשון עדות ולפיכך מתחיל בעי"ן 'עלינו' ומסתיים בדל"ת 'עוד' [ולא היו אומרים אז את המשך הנוסח 'על כן נקודה' וכו' המופיע כיום לפנינו אשר הוא נוסף אצלם מאוחר יותר. כפי שכן הוא בתכלאל כתי"ק של מהרי" ונה ז"ל משנת ה'ת"ה, ובתכלאל כת"י המיוחס למהר"ש שבזי ז"ל (לא נדפס עדיין), וכ"ה בתכלאל ישן אשר כפי הנראה היה בידי מהרי"ץ ויש מהערותיו עליו, שבכולם לא מופיע אלא חלקו הראשון הנ"ל. ואמנם כן הוא בדפוס במחזור "ארם צובה" (הנקרא גם "סידור חלף") (ויניציאה, הרפ"ז ליצירה) ובסידור "בית תפלה" (שאלניקי, הש"ס"ג ליצירה). ואף בסידור "תפלת ישרים" (אמסטרדם, ה'ת"ק ליצירה), הוסיפו אמנם פסקת "על כן נקודה", אך בכתב קטן]. וכיון שנוסח "המהולל" אף הוא לשון עדות [כנאמר 'מעידים'],

כב תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א]

לפיכך לא ראו צורך להזכיר פסוק 'וידעת היום' פעמיים גם ב"עלינו לשבח" וגם ב"המהולל", אלא תחתיו התקינו פסוק שני לו והוא 'אתה הראת לדעת' וכו'. כי למעשה, שני פסוקים אלו קשורים זה בזה. עיין ב"מורה הנבוכים" להרמב"ם (ח"ג פל"ב ופנ"א), ובמש"כ בזה האלשיך על התורה שם (דברים ד', ל"ט). ואכמ"ל.

כן נראה לי להליץ בעד מהרי"ץ ז"ל [מאשר לעשותו טועה], שהרי העתיק פסוק "אתה הראת" בגוף התכלאל, וכן הוא בתכלאל שבכתיבת יד קדשו (הנדפס בדפ"צ עם מדרש חסרות ויתירות, עמ' 389), ובכל ההעתיקים שלו. וכן מוכח מלשונו שם ב"עץ חיים", שהעתיק את לשון הרמב"ם בהלכות יסודי התורה (פ"א ה"א וה"ד). שכן כתב מהרי"ץ שם בזה"ל, ובוזה מקיים מה שכתב הרמב"ם הלכות יסודי התורה וזה לשונו, מצות עשה לידע וכו'. עכ"ל מהרי"ץ שם. ושם באותו ענין לא העלה הרמב"ם, אלא פסוק זה של 'אתה הראת וכו' אין עוד מלבדו. וזה פשוט וברור.

וביותר, יקשה בעיני עוד לומר שנפלה טעות בתכלאל "עץ חיים" כתי"ק של מהרי"ץ ובהעתיקים שלו כולם, שהרי אלו דברים הנאמרים בכל יום, והיאך אם כן לא תיקנו זאת, ולכל הפחות בהערה על הגליון. וכן המנהג בפי כל הציבור מאז ועד עתה, לומר פסוק זה, ומעולם לא שמענו מי שפקק בזה מחכמי ארץ התימן.

אף שם ב"עץ חיים", לא העלה להדיא את פסוק 'וידעת היום', אלא ששם נפלה טעות בהרכבת שני פסוקים ["וידעת היום" ו"אתה הראת"] כאחד, ומכל מקום נקט שם תיבת 'מלבדו', עיי"ש. והרי הרמב"ם אשר עליו נסובים דבריו, העלה שם באותו הענין פסוק זה של 'אין עוד מלבדו', לא פסוק 'וידעת היום וכו' אין עוד', ולפיכך נקט שם ["ב"עץ חיים"] תיבת 'מלבדו'.

מה גם, שפסוק זה הוא שמתאים לנוסח "המהולל". שכן הוא אומר 'ואין א־לֹוה אלא אתה לבדך ככתוב בתורתך', ועליו הוא אומר פסוק 'אין עוד מלבדו', שלשון נופל על לשון. ודוק. אמנם מה שכתב מהרי"ץ שם ב"עץ חיים" בסמוך, שבפסוק זה יש שלשה עיקרים, יש לי לעיין בזה, ועוד חזון למועד.

אתה הראת לדעת, אחר כל אלה הדברים, שהאחרונים פשוט לא התבלבלו, אלא נראה שבכוונת מכיני הציבו פסוק זה כאן, כשם שבשאר הנוסח שינו עוד

תשובות לקושיות על התכלאל "עץ חיים" החדש [ח"א] כג

בכמה תיבות, כנ"ל. ואף את ייעודו, אשר היה מתחילה מיועד להיות "רשות לנשמת" [כאשר מופיע כן בתכאליל הישנים], שינו הם ל"רשות לברוך שאמר".

~ ~ ~

לבסוף סיימו שם ("שערי יצחק" שם עמ' י"ט) בזה"ל,

אני רק מצטער על כך שאיבדו את מקוריות הדברים, והדבר פשוט מטעה. מי שיסתכל, יחשוב שמהרי"ץ כתב כך, ואלו דברים שהוא לא כתב או שבפירוש התנגד להם. לכן כל דבר צריך בדיקה לגופו של עניין. והמקום ברוך הוא יסייענו על דבר כבוד שמו. עכ"ל.

הנה אחר כל אריכות דברינו דלעיל, ברוך ה' לא נותר עוד מקום להצטער. הדברים עומדים במקוריותם, מבלי כל טעות. ואוזן מלין תבחן, שאכן כן כתב מהרי"ץ [בכל הדברים הנזכרים לעיל], וזו היא דעתו באמת, ובפירוש כתב להם.

ועדיין אני אומר, שב ומכריו בכל לשון, אם נראה למאן דהו שאכן נפלה טעות בהגהתינו או בעריכתינו או בהבנת דברי מהרי"ץ ז"ל וכיוצ"ב, הנה אזנינו קשובה ודלתינו פתוחה, לשמוע כל הערה והארה, נבחן אותה במשקל האמת והצדק, ולא נבוש להודות על שגיאתינו. שכן לדרגת מלאך עדיין לא באנו, ומעצם היותינו בני אנוש, אפשר שנשגה ונטעה בדברינו. ובאמת, חבל שלא פנו אלינו מתחילה, והרבה שליחים להם לעשות זאת [כבעניינים אחרים], ובוה היינו חוסכים עגמת נפש זו.

המקום ברוך הוא אשר חותמו האמת והצדק, הוא יסייענו על דבר כבוד שמו למען חזק כל בדק.

שושר"ש

שוב יצא לאור

קונדרים

מסכתא דמהרי"ץ

במהדורא שניה ומעודכנת

עם תוספות חדשות

ותשובות לקושיות על סוף הקונדרים (מאמר האפיקומן)